Recension

Kristensson Uggla, Bengt, *Kommunikation på bristningsgränsen.* En studie i Paul Ricoeurs projekt, Symposion, Stockholm, 1994

I. Ett mycket välskrivet verk om Paul Ricoers projekt

Det är en välkommen avhandling, Bengt Kristensson Ugglas doktorsavhandling om Paul Ricoeur, framlagd i Lund 1994. Jag kan inte påminna mig att jag någon gång tidigare läste en så omfattande (dryga 600 sidor) avhandling från pärm till pärm med en sådan behållning. Orsaken till att det var svårt att sluta läsa, när jag väl hade börjat, är dels författarens stilistiska förmåga och förmåga att strukturera materialet på ett föredömligt sätt, dels det spännande innehållet. Avhandlingen är den första heltäckande studien av Paul Ricoeurs författarskap, som presenterats i Skandinavien. Introducerandet av Ricoeur har tidigare skett via sammanställningar av artiklar, intervjuer och textspillror. Med sin speciella inriktning, den röda tråd längst vilken Ricoeurs projekt sorteras, torde avhandlingen fylla ett tomrum internationellt sett, även om den engelskspråkiga delen endast utgöres av en sedvanlig kortare summery i slutet av avhandlingen.

Ricoeurs breda ämnesval förbinder hans filosofiska reflexion med en mängd discipliner, såsom teologi, litteraturvetenskap, historia, psykologi och språkvetenskap. Kristensson Ugglas avhandling är en avhandling i teologi. Vid läsningen framgår bredden i Ricoeurs projekt och som läsare, placerad framför texten, blir jag fascinerad och smittas av öppenheten och alla gränsöverskridanden mellan akademiska ämnen. Men sociologi nämns inte, mer än mycket sporadiskt. Comtes och Durkheimska tankegångar skymtar förbi. Ricoeurs filosofi sätts inte i samband med sociologisk nutida teoribildningar, främst beroende på att Paul Ricoeur själv inte tar med exempelvis sociologiska maktteorier i sitt projekt. Jag kommer i denna recension att reflektera över vad sociologisk maktteori har att tillföra Ricoeurs projekt, liksom frågan av vad sociologer har att lära av Ricoeurs etiska principer. Men först några ord om avhandlingens uppläggning i stort, vilket också blir en beskrivning av Paul Ricoeurs livsprojekt, hittills. Ricoeur är idag 82 år gammal och fortfarande verksam.

Av en kortare biografisk skiss framgår att Ricoeur föddes 1913 och att han tidigt blev föräldralös. Modern dog i barnsäng ett år efter hans födelse och efter ytterligare ett år stupade fadern i kriget. Paul Ricoeur tillhör europas krigsgeneration i dubbel bemärkelse, eftersom han satt i tyskt fångläger under första delen av 1940-talet, som tillfångatagen officer från den franska

armén och långt från hustru och tre barn. Men innan fångenskapen hade han avlagt en licentiatexamen i filosofi och en högre lärarexamen. Under åren i Paris deltog han i en studiegrupp kring den kristne existensfilosofen Gabriel Marcel, vilket senare visade sig sätta betydelsefulla spår hos Ricoeur. Under fångenskapen fördjupades intresset för teologiska frågor. Men det mest särpräglade för hans texter då och efter fångenskapen var blandningen av politiska, pedagogiska , kulturella och civilisationskritiska frågor med en filosofisk, etisk och religiös problematik. Under senare årtionden har hans texter blivit mer svårtillgängliga och abstrakta till sin karaktär, men han har hållt fast vid målet att kommunicera, bryta barriärer och sammanföra de mest skiftande åskådningar och teorier. Klangbotten finns i hans syn på kommunikationen som alternativ till kriget.

En av huvudpoängerna i Ricoeurs hermeneutik är att han vill att vi skall rikta intresset mot det som händer framför texten, i mötet mellan läsaren och texten. Tidigare hermeneutik har i alltför hög utsträckning sysslat med det som är bakom texten, författarens psykologisk läggning etc. Det vore därför ett stilbrott mot ricoeriansk filosofi att ytterligare borra i författarens personliga erfarenheter och de spår dessa satt i hans filosofi. Här skall bara nämnas det som hände under studentrevoltens tid, händelser som till och med den ambitiöse Kristensson Uggla haft vissa svårigheter att få klarhet i. Paul Ricoeur blev hotad med våld under några oroliga och kritiska dagar som rektor för ett nytt universitet. Han blev sviken av sina kollegor och lämnades ensam i tumultet. (Kristensson Uggla, s 26-27, även kommande sidhänvisningar gäller Kristensson Ugglas avhandling). Hans försoningspolitik led nederlag och han begav sig i början av 1970-talet till USA, där hans intresse ökade för den analytiska filosofiska traditionen. Han hade dessutom förlorat en prestigefylld kamp mot Foucault om lärarstolen vid Collège de France 1969. Så, vid återkomsten till Frankrike under 1980-talet, dröjde det innan hans filosofi åter fick en storhetstid. Fortfarande var hans inriktning präglad av grundtanken om överskridande av gränser mellan språkområden och discipliner. Denna väldiga vilja till kommunikation kan få det inre sammanhanget i projektet att brista. Det blir en kommunikation på bristningsgränsen, menar Kristenson Uggla.

Avhandlingens struktur följer denna röda tråd, kommunikationens röda tråd. Karl Jaspers begrepp "kärlekskamp" används, för att poängtera både viljan till och den intensiva glädjen över förståelse, men också den smärta och ansträngning kommunkationen ger upphov till. Och ingen undslipper att vara en del av stridigheterna. Avhandlingen kan också läsas som en kronologisk beskrivning av Riccoeurs väg från 1940-talets existensfilosofi, över 1950-talets existensiella fenomenologi, till hermeneutisk fenomenologi 1960-65, kritisk hermeneutik 1965-75 och analytisk hermeneutisk poststrukturalism 1975-1990. Ett kapitel ägnas åt teologi och kommunikation. Fantasin blir till ett huvudtema i de två avslutande kapitlen.

II. Kommunikationens primat

Paul Ricoeur är en filosofisk företrädare för den franska filosofin, som sökte sig till det konkreta, utifrån en reception av den tyska fenomenologin. Men detta sökande efter det konkreta resulterade inte i en omedelbarhetsfiolsofi hos Ricoeur. En intressant filosofisk tråd, som Kristensson endast snuddar vid, är den från Henri Bergson till Gabriell Marcel till Paul Ricoeur. Marcel följde Bergsons föreläsningar kring intuition och tidsmedvetnade. Vidare betydde Bergson mycket för vägen till det konkreta. Men via Marcel kom detta till uttryck hos Ricoeur som ett fokus på mänsklig kommunikation. "Och till skillnad från fenomenologins ideal om omedelbarhet, pläderar Ricoeur för en fenomenologi som tar förmedlingen och det indirekta på allvar." (s 116) Han vill öppna fenomenologins subjekt mot kommunikationsgemenskapen.

Ricoeurs genomgående epistemologiska ansats frångår alltså en omedelbarhetsfilosofi, en naiv realism. Men utvägen blir inte den kritiska realismen i termer av subjektets individuella reflektion, utan snarare kommunikationen mellan subjekt, som alla gör sina konkreta reflektioner. Kommunikationen blir lösningen på epistemologiska dilemman i sökandet efter kunskap. Sanningen är något som manifesterar sig, men samtidigt något som är förborgat och den kräver därför en utläggning i form av dialog. (s 364)

Språket är inte, som hos postmodernisterna och vissa strukturalister, en anonym kod. Språket är det levande och talade språket mellan levande människor i sina konkreta sammanhang. Vi bör värna om den komplexa mångfalden i detta talade och skrivna språk, menar Ricoeur och pekar särskilt på de levande, livliga, metaforerna och det poetiska språkets möjligheter till semantiska chocker. Fantasin blir till motmakt i ett Ricoeurs gigantiska språkvårdsprojekt. I skapandet av metaforer och andra språkliga överaskningar vilar möjligheterna till en uppsplittring av existerande ordningar och anspråksfulla stelnade entydigheter.

Fantasin har en etisk dimension, som det mesta i Ricoeurs filosofi. Detta förstärks, då han kommer in på temat teologisk fantasi. Bibeltexter och individuella erfarenheter av gudsupplevelser kommer alltid att innehålla hemligheter, mysterier och otydligheter. Teologins uppgift är inte att ge dogmatiska svar, utan mer att lämna bidrag till samtal. Där spelar fantasin en roll som öppnande av möjligheter och som en del av de gåvor som ges och fås i samtalen kring de religiösa spörsmålen. Hos Ricoeur knyts den religiösa dimensionen till gränssituationer, situationer som inte människan kan kontrollera och styra över med hjälp av språk och handlande. (s 571) Det intressanta är att det vanliga samtalet mellan människor, utanför de religiösa spörsmålen, bär samma karaktär av oförutsägbarhet och osäkerhet. "I kommunikationens kärlekskamp befinner sig människan bortom den absoluta kontrollen." (s 363)

Som sociolog är det lätt att bli skeptisk och kritisk mot tron, för att inte säga övertron, på kommunikationens möjligheter. För det första finns det sociala drivkrafter att *inte* kommunicera, att *inte* dra sig in i vare sig kärlek eller kamp. Låt mig nämna några exempel på fenomen, utifrån sociologisk teoribildning, som har relevans i sammanhanget.

Det finns en *social arrogans* i spåret på klassamhällets framväxt med alla dess grupperingar, i olika typer av hierarkier. Främst förknippas arrogansen med den feodala strukturen och aristokratin, men dagens samhälle bär många spår från denna tid. Arrogansen har dessutom med senare tiders motsättningar att göra.[2] Pierre Bourdieu är inte någon som citeras flitigt av Ricoeur. Här finner vi annars en intressant sociologisk teoribildning, som handlar om människors strävan till distansering från varandra. [002] Bourdieu skriver bland annat om drivkrafterna att inte beblanda sig med människor av fel sort, att endast umgås med personer från utvalda sociala grupper med den rätta smaken. I Ricoeurs och Bordieus Frankrike finns ett tydligt mönster i form av kulturell snobbism. Snobbismen är en av drivkrafterna till icke-kommunikation, vilket Ricoeur dock väljer att inte lägga vikt vid i sin filosofi.

Ett näraliggande begrepp, hämtat från skandinavisk sociologi, är Johan Asplunds teorier om mikromakt och *asocial pratsamhet*.[3] Att sluta hälsa på sin granne är ett grymt maktmedel, som kan användas för att få denne i gungning. Asocial pratsamhet används likaså mer eller mindre medvetet, i syfte att inte kommunicera med djupare mening. Snarare är det ett sätt att fly den verkliga kommunikationen. Vi befinner oss inte här i kärlekskampen, utan bland undflyendets strategier, där varken kärlek eller någon sanningssökande kommunikation uppstår.[4]

För det andra tror jag att Ricoeur kunskapsteoretiskt överskattar kommunikation som ett framgångsrikt medel i sanningssökandet. Även om hans projekt är gigantiskt i vidd och djup, så finns det en vidgning, som jag ser skulle vara fruktbar. Det är österländsk filosofi och vetenskapstradition, där de meditativa tystnaden och sökandet inåt står i centrum. Människan är inte sällan fångad av tjatter inombords och tjatter utombords i det kommunikationsivriga samhället.[5] En typ av asocial pratsamhet förekommer även inom vetenskapssamhället. Kommunikation är inte den självklara vägen till kunskap och kunskapsprövning. Ibland är det bättre att vara tyst, för att samla sig och lyssna inåt och få en helhetsbild. Men naturligtvis är inte heller tystnadens acklamation genvägen till sanningen. Min slutsats blir att Ricoeur kompletterat en omdelbarhetsfilosofi med en naiv tro på kommunikationens möjligheter. Denna kunskapsväg har sina begränsningar i synnerhet i ett pratsamt samhälle, präglat av en relativ ytlighet.

III. Ricoeur som etisk vägledare

En sociologisk läsning av Ricoeur ger andra infallsvinklar än de Kristensson Uggla använt sig av i sin avhandling, vilket jag sökt visa några exempel på ovan. Sociologer skulle ha något att lära Ricoeur. Men det är också intressant att fråga sig vad Ricoeur har att lära sociologerna. Som jag ser det, finns det mycket som är tilltalande i Paul Ricoeurs etiska filosofi. Alla filosofi har enligt honom en etisk dimension. Viljan att kommunicera leder honom fram till slutsatser om filosofens och forskarens viktigaste uppgifter. Sociologens uppgift skulle kunna formuleras i termer av att bidra med sin sociologiska fantasi, för att bryta igenom en språklig ordning , präglad av den dominerande maktens dogmer. Metaforer ger exempelvis liv åt annars döda ordmassor. Såväl filosofen som sociologen har en uppgift i en språklig nydaning, där fantasin blir till motmakt. Detta är att vara realistisk och relativt anspråkslös, utan att vara uppgiven eller cynisk.

Det tilltalande är också ödmjukheten och öppenheten, att inte förkasta äldre eller nyare teori på skräphögen, utan undersöka varje teoris gränser. Som etisk vägledare är han välkommen i ondskans och krigens tid. Om man följer Ricoeurs etiska principer, så dödar man inte den andre. Möjligen riskerar man att själv bli dödad. Men Paul Ricoeur har överlevt både krig och dogmatism vid universitetet. Enligt fenomenologiska beskrivningar i Kristensson Ugglas avhandling lever han som han lär, öppen, ständigt kommunicerande och fri från social arrogans.

Ingalill Eriksson
Mitthögskolan, Sundsvall

Med hänvisning till andra (red) Rombach, B Nerenius & Santérus Förlag, Stockholm 1994

Att hänvisa till andra är en viktig del i vetenskaplig verksamhet. I en liten och ganska anspråkslös bok har åtta företagsekonomer funderat över hur och varför vi gör det inom samhällsvetenskaperna. Boken har två teman som dock inte är helt tydligt angivna eller åtskilda. Det ena handlar om ursprunget till refererandet och hur och varför vi gör det. Det andra handlar om hur referenserna kan användas för att studera ett ämnessammanhållning och utveckling. Detta senare tema är nog så intressant. Ämnet företagsekonomi visar sig därvid fragmenterat men med en tendens till allt större integration och med en stark organisationsteoretisk och anlosaxisk orientering att döma

av referenser i avhandlingar och ett större urval artiklar i en tidskrift. Men nog om detta tema och över till det första. Därmed också sagt att boken kunde varit bättre sammanhållen och med färre upprepningar.

Hänvisandet har sitt ursprung i två traditioner. Den ena rör den rättsliga regleringen av privat egendom och vad som kan räknas vara personlig eller privat egendom. Hantverksmästarna började en gång i tiden skilja ut sig som individer, och deras verk signerades. Termen plagiat myntades och autentisk kom mera att betyda originell än sann. Referenser började dyka upp först i juridiska texter, och det inträffade i slutet av 1600-talet.

Den andra och betydligt senare traditionen är baserad på den romantiska föreställningen om den självständigt inspirerade artisten och författaren, där hantverket och transpirationen förringas. Tillsammans bildar de två traditionerna en bakgrund som gör refererandet svårt att hantera – särskilt om man till dem lägger en tredje – nämligen föreställningen om att kunskap och forskningsresultat ska vara allmän egendom (vilket kunde betonats mera i boken).

Detta ursprung tycks emellertid ha mindre att göra med varför forskare hänvisar i sitt dagliga skrivande. En liten enkätstudie visar att det vanligaste skälet är att markera tillhörighet eller avstånd – alltså en positionering som oftast är teoretisk. Man visar också att man ingår i ett kunskapssökande som är kumulerande. Häri ligger refererandets politiska och sociala implikationer i att skapa fält i form av skolor, doktriner, nätverk och kotterier som var och en har sina specifika resurser och kreditkriterier.

Ett andra skäl att hänvisa är för att stödja argument. Skrivandet ses som en del i ett rationellt samtal, där det handlar om att söka övertyga – inte bara med egen retorik utan också med hjälp av andras mer eller mindre självständigt inspirerade och skapade resultat – kanske i opposition till åter andra. Det blir också detta motiv som rekommenderas som norm. Det kan naturligtvis komma i konflikt med det gemensamma kunskapssökandet.

I det tredje skälet, respekten för upphovsmannarätten, återkommer vi dock till en av de ursprungliga traditionerna. Man ska visa vad som är eget och vem man är påverkad av och vem som ska ha kredit för det man lånat. Ett fjärde skäl för att hänvisa är att ge en upplysning och en slags service åt läsaren. Enkäten visade en ganska stor anslutning till ett fåtal huvudsakliga skäl. Men man kan inte placera in enskilda forskare i någon entydig position av skäl.

I bokens slutkapitel ges ett antal förslag till hur man ska referera. Här är några av dem.

– Kom ihåg tidsordningen! Vad som är rätt ursprunglig referens bestäms av varifrån texten hämtats och var den placeras.

– Undvik att sammanföra författare som inte har eller kunde haft viss innehållslig närhet eller likhet!

– Undvik att rada upp listor av referenser!

– Referera inte mer till dig själv än till den författare du sätter högst, givet ämnet!

– Låt inte referenser ersätta argument, utan låt dem ingå i argumentationen, som också bör vara det viktigaste skälet till dem!

– Visa tydligt om den refererade är skyldig till det som eventuellt kritiseras eller var den som först kritiserade!

– Klichéer och klassiska uttryck behöver inte förses med hänvisningar!

– Hänvisa inte till sådant som du själv tycker är utan betydelse! Det är knappast god service åt läsaren.

– Ange förnamn!

LENNART G SVENSSON
Sociologiska institutionen
Göteborgs universitet

Mats Börjesson: *Sanningen om brottslingen. Rättspsykiatrin som kartläggning av livsöden i samhällets tjänst under 1900-talet.* Stockholm: Carlsson. 1994.

Mats Börjessons avhandling *Sanningen om brottslingen. Rättspsykiatrin som kartläggning av livsöden i samhällets tjänst under 1900-talet* är en undersökning av rättspsykiatrins egen förståelse av brottslingen och brottsligheten som den framträder i läkarnas anspråk, i den kunskap de åberopar och de arbetsmetoder de använder. Rättspsykiatrins förståelse av sin mission och verksamhet analyseras i historiskt perspektiv, från slutet av 1700-talet fram till idag. I detta perspektiv studeras förändringar av förståelsen över tid, av rättspsykiatrins omfattning – tillväxt och tillbakagång, och av styrkeförhållandena mellan juristerna och rättspsykiatrikerna i kampen om sanningen om brottslingen.

Det datamaterial som används hämtas för 1700- och 1800-talet från läroböcker, akademiska avhandlingar och rättspsykiatriska exempelsamlingar. För 1900-talet, som utgör avhandlingens tyngdpunkt, baseras analysen på material från statens offentliga utredningar, direktiv och anvisningar för rättspsykiatriska undersökningar samt, viktigast, drygt 700 rättspsykiatriska undersökningar hämtade från Riksarkivet fram till 1930-talets början och därefter från Kriminologiska centralarkivets 60.000 akter. Aktundersökningen avser huvudsakligen de s. k. jämställda (med sinnessjuka). Det är dessa som utgör de svårbedömda fallen och som därför undersöks mer

noggrant än de uppenbart mentalt sjuka som behandlas mer summariskt. Aktundersökningen inskränks till män, bl. a. därför att de rättspsykiatriska undersökningarna av kvinnor fram till mitten av 1900-talet rör en speciell typ av brott – fosterfördrivning och barnamord.

I beskrivningen av rättspsykiatrins formering hänvisas till en lång historisk tradition. De psykiskt störda, de sinnessjuka och de förståndshandikappade, har haft en särställning i rätten sedan landskapslagarna, där familjen/vårdarna gjordes ansvariga för brottet. Denna föreställning fanns kvar i 1734 års lag (missgärningsbalken). I 1864 års strafflag skulle den gärningsman förklaras strafflös som var "berövad förståndets bruk". Enligt brottsbalken från 1965 kunde man som mentalsjuk/förståndshandikappad dömas för brott men inte till fängelse, utan företrädesvis till påföljderna sluten och öppen psykiatrisk respektive vård i hem för specialsjukhus för utvecklingsstörda. Sedan 1992 heter påföljden rättspsykiatrisk vård.

Under den studerade perioden vinner läkarna insteg i rättsprocessen på olika sätt; som kontrollörer av tortyr före 1770-talet, som rättsmedicinare, som experter på bekännelsens sannhet hos sinnessjuka och sinnesslöa, som bedömare av simulanter, d.v.s. de som spelade sjuka för att slippa straff, och som diagnostiker av farlighet och vårdbehov. Som bakgrund till rättspsykiatrins växande inflytande från senare delen av 1800-talet framhålls läkarkårens växande inflytande och påverkan från naturvetenskaperna och degenerationsteorierna.

I aktmaterialet från 1900-talet framträder tydliga förändringar vad gäller diagnoser av gärningsmännen, verktyg och metoder som rättspsykiatrin använt, och vilka informatörer som läkarna vänt sig till. En komprimerad sammanställning kan ge *exempel* på dessa förändringar:

	Bakgrund/egenskap	*Verktyg*	*Informatör*
1900	Begåvningsbrister	Kunskapstest IQ-test	Anhöriga Närsamhälle[011]
	Karaktärsbrister	Intervju, enkät	
1910		Etiska test	
1920	Psykopati		
1930	Kroppsliga och ärftliga deffekter	Brev Självbiografier	Myndigheter
1940	Kroppskonstitution	Rorschach	
1950		EEG	Kliniker
1960	Familjeförhållanden Stickmärken (narkotika)	Socialpsykologi	
1970	Biologiska förklaringar	Kromosomtest Adrenalintest	
1980		Hormontest	

Rättspsykiatrins framväxt, som präglas av både förändring och kontinuitet, utmärks av en utveckling från brott till brottsling, från rätt till psykiatri, från simulant till dessimulant, från amatörkunskap till expertkunskap. Betydelsen av bekännelse och ånger hör till konstanterna i rättspsykiatrikernas förståelse av vad som är väsentligt i undersökningen av brottslingen. Den religiöst/moraliska frågan om skuld och ansvar förvetenskapligas.

Striden med juristerna utgör ett centralt tema i avhandlingen. Konflikterna har gällt frågor som jämställdhet, humanitet, effektivitet och rättvisebegreppet, inklusive allmänhetens förståelse av brottet. Samtidigt som strid stått med juridiken om rätten att avgöra orsakerna till brottslighet, straffrihet och lösningen på samhällsproblem, fanns för t. ex. domstolarna en fördel av att medicinen gav vetenskaplig legitimitet åt vissa beslut, som därmed i mindre utsträckning blev åtkomliga för politiska och moraliska ifrågasättanden.

Som kvantitativt uttryck för medicinens styrkeförhållande gentemot det rättsliga systemet anges antalet rättspsykiatriska undersökningar. Från några tiotal per år under 1800-talets senare hälft ökar antalet till toppåret 1944 med över 1.700 fall för att därefter minska till dagens siffra på omkring 500 per år. I förhållande till antalet rättsfall är minskningen mycket mer dramatisk, då dessa ökat kraftigt under efterkrigstiden.

Avhandlingen avslutas med en vidare diskussion av förhållandet mellan medicin och politik. Här anknyts till en sociologisk tradition som försöker sätta in medicinen och medicinarna i sitt historiska och sociala sammanhang och ifrågasätta sådana beskrivningar som går ut på att se medicinens utveckling som en utveckling mot allt större vetenskaplighet och humanitet. Tvärt emot framhålls de moraliska och kontrollerande elementen inom läkarkåren. Läkarna har i sin roll tagit över element från äldre tiders präst, ämbetsman och polis.

Intresset för brottslingens drivkrafter och natur sägs på allra senaste tid ha ökat i det polisiära arbetet i uppspårandet av brottslingen. Trots detta konstateras att rättspsykiatrin går kräftgång i fråga om legitimitet – senast utryckt i den lag som trädde i kraft 1992 där jämställdhetsbegreppet är borta. Rättspsykiatrins anspråk på att företräda humanitet och vetenskaplig förklaring av avvikande beteenden förefaller mindre givna i dag än tidigare.

Kritik

Avhandlingen är till sin form närmast essäistisk. Framställningen flyter lätt – kanske lite för lätt. Författaren verkar ibland förföras av sitt eget språk. Upprepningar, ibland nästan ordagrant, förekommer och de många hänvisningarna till vad som skall behandlas längre fram i texten – utan att alltid följas upp – försvårar läsningen. En större stringens i språk, framställning

och disposition och en högre koncentration i texten skulle bidragit till att resonemanget blivit tydligare och därmed gjort det lättare att finna de goda iakttagelser som finns i avhandlingen.

Aktgenomgången baseras på 720 rättspsykiatriska undersökningar fördelade på 80 slumpvis utvalda fall per årtionde. Urvalet, som motsvarar en dryg procent av alla undersökningar, är inte invändningsfritt. Relativt sett kommer betydligt fler fall att granskas de år antalet rättspsykiatriskt undersökta varit färre och vice versa. Av urvalet redovisas sedan endast 36 undersökningar i form av fallstudier. Urvalet i övrigt tycks inte ha använts. Det hade rimligen kunnat utnyttjas för en kvantitativ redovisning av fördelningen efter de undersöktas ålder, klass, etnicitet, brottstyp och återfall, efter typ av test och informatör, efter rättspsykiatrisk klinik som utfört undersökningen o. s. v. En sådan presentation skulle dessutom ökat möjligheten att se om fallstudierna förefaller vara representativa.

Kvantitativa beskrivningar av hur undersökningspopulationen ser ut hade också varit högst relevanta för avhandlingens centrala tes, den om brottslingen som en konstruktion genom rättspsykiatrins (re)konstruktion av livsöden. Om olika bilder av de rättspsykiatriskt undersökta framträder i läkarutlåtandena över tid, svarar detta då mot någon förändring i egenskaper hos undersökningspopulationen, eller rör det sig om en konstans i undersökningspopulationen där rättspsykiatrikerna bara omdefinierar i enlighet med senaste teorier och modeord – psykopati, narcissism, jag-svaghet, för låg seroteninivå ...?

En beskrivning av diagnoser och tester i diagramform hade också kunnat vara illustrativ. Fascinerande exempel ges i t. ex. Karin Johannissons *Den mörka kontinenten* (1994), där olika kvinnosjukdomar uppstår och försvinner allt eftersom diagnoserna blir populära eller omoderna. Diagrammen i sig fångar det konstruktivistiska i läkarpraktiken.

Striden om brottslingen beskrivs i avhandlingen som en kamp mellan straff och vård, mellan rätt och psykiatri. Fram till mitten av 1900-talet flyttar rättspsykiatrikerna kraftigt fram sina positioner, medan den i vår egen tid trängst tillbaka som problemlösare av den svenska brottsligheten och nu sägs gå kräftgång. Som empiriskt belägg för medicinens styrkeförhållande gentemot det rättsliga systemet anförs egentligen bara antalet rättspsykiatriska undersökningar vid tre tillfällen. Frågan är om detta ger en helt rättvisande bild av utvecklingen.

En delvis annorlunda tolkning borde lyft fram utvecklingen av behandlingstanken, som under vårt århundrade kommit att starkt prägla påföljdssystemet. Behandlingsinslag förekommer idag inom ramen för t. ex. åtalsunderslåtelse för unga lagöverträdare, överlämnande till vård inom socialtjänsten, skyddstillsyn och paragraf 34 i kriminalvårdslagen. Prognos av farlighet, som är centralt inom rättspsykiatrin, har också kommit att omfattas av juristerna och har där en lång tradition inom den s. k. rörelsen för

socialskydd (defense sociale). Det skulle alltså kunna hävdas att det medicinskt-behandlande synsättet snarare än att ha trängts tillbaka har invaderat och kommit att prägla det traditionellt rättsliga systemet.

Samtidigt är det helt rätt att behandlingstanken och rättspsykiatrin sedan 1970-talet förlorat mark gentemot nyklassisk straffrätt. Detta markeras bl. a. av att bestämmelsen att påföljden skall ta sikte på rehabilitering av gärningsmannen 1989 utmönstrades ur brottsbalken och ersattes av principen att brottets straffvärde skall vara avgörande för påföljden. Lagstiftaren har också sökt begränsa användningen av sluten psykiatrisk vård som påföljd.

Men inte heller här är utvecklingen entydig. Trots den nya, snävare lagen om rättspsykiatrisk vård 1992, ökade användningen av denna påföljd i jämförelse med den tidigare. Den medicinska tolkningen av brottslingen upplever också en påtaglig renässans. Psykisk störning, signalsubstansbrist och anomalier på hjärnan har i dag ett högt massmediavärde i diskussionen om våldsbrottslighetens orsaker. Det motsägelsefulla i utvecklingen borde lyfts fram och analyserats i avhandlingen.

Avhandlingens avslutande del ägnas åt bekännelse och ånger. Rättspsykiatrin sägs ha tagit över ett äldre, förvetenskapligt och religiöst förhållningssätt. Prästens roll i att få syndaren att ångra sig har övertagits av läkaren. Härigenom framhålls konstansen snarare än brytningen med äldre tid. "Viljan att locka fram bekännelser har i detta avseende inte ändrats sedan inkvisitionen.", d. v. s. viljan att få brottslingen att uppge sitt förnekande av gemenskapen och få honom att återinträda i samhället.

Att framhålla konstansen i utveckling i detta sammanhang är intressant. Frågan är dock om det är helt korrekt eller om det finns skillnader i innebörden av bekännelsen och ångern över tid? För inkvisitionen var full bekännelse viktig av processrättsliga skäl. Rättspsykiatrins förhållande till bekännelsen är rimligen ett annat och dessutom motsägelsefullt. Å ena sidan vill man fastslå bristen på bekännelse och ånger, vilket utgör själva beviset för förminskad ansvarighet eller psykisk störning, å andra sidan vill man nå fram till bekännelsen och ångern för att kunna starta läkningsarbetet.

Rättspsykiatrin framställs i avhandlingen som företrädare för det moderna till skillnad från juridiken. Varför trängs då rättspsykiatrin tillbaka i dagens – moderna – samhälle? Denna paradox följs inte närmare upp. Två möjliga svar tycks dock finnas; å ena sidan att rättspsykiatrin representerar ett förmodernt snarare än modernt tänkande, å andra sidan att dagens samhälle inte längre är modernt.

För den första tolkningen talar rättspsykiatrins strävan att få brottslingen att bekänna och visa ånger. Bekännelse och ånger förknippar vi med det förmoderna – och i dagens samhällen med totalitära stater som Kina med inslag av offentlig avbön i rättsprocessen. Den moderna rätten är snarast amoralisk med tydliga paralleller till marknadsekonomi. Straffen baseras i dag på principer om prissättning av brott, avskräckning och inkapacitering.

Om gärningsmannen bekänner eller omvänder sig i sitt sinne, blir relativt oviktigt så länge påföljden avhåller honom från att begå ytterligare brott.

För den andra tolkningen talar att rättspsykiatrin varit knuten till den sociala ingenjörskonsten och välfärdsstatens utveckling. Rättspsykiatrins förespråkare har också tydligt sett sig som representanter för humanisering och vetenskapligt rationella förklaringar. Med ökad kritik av välfärdsstatsprojektet och tilltagande styrka hos de marknadsekonomiska argumenten, blir det kanske svårare för rättspsykiatrin att framställa sig som företrädaren för det moderna och rationella. Rättspsykiatrins ideal blir omoderna i ett samhälle som är postmodernt.

I dessa och andra frågor kunde avhandlingen borrat djupare. Dock skall analysens förtjänster också framhållas. I det historisk-sociologiska perspektivet framträder rättspsykiatrin som en verksamhet i förändring, som en praktik för en professions egenintresse och självförståelse och som en spegel för djupare förändringar i samhället. I den konstruktivistiska ansatsen blottläggs det tillfälliga och det historiskt relativa i mycket av definitionen av brottslingen och brottsligheten. Rättspsykiaters och andras anspråk i dagens debatt på att ha lokaliserat våldets orsaker till kroppsvätskor och hormoner får sin rätta dignitet i ljuset av Mats Börjessons avhandling.

Henrik Tham
Fakultetsopponent
Kriminologiska institutionen
Stockholms universitet

Mariann Björkemarken: *Implementeringsanalys som komplement vid utvärdering – en fråga om perspektiv och förklaring.* Monograph from the Department of Sociology No 56. Göteborg 1995: Sociologiska institutionen

Mariann Björkemarkens doktorsavhandling baseras på utvärderingar av två sociala policyprojekt som genomfördes i Göteborg under 1980-talet. Båda projekten handlade om att hjälpa personer med problem att komma ut påarbetsmarknaden. Det s k Sylva-projektet riktade sig till ungdomar, medan det s k SB-projektet riktade sig till socialbidragstagare. På uppdrag från kommunen utvärderade Björkemarken projekten. De utvärderingarna resulterade i att Sylva-projektet framstod som lyckat, medan SB-projektet inte varit framgångsrikt.

I sin avhandling gör Mariann Björkemarken en kritisk granskning av dessa två utvärderingar. Hennes utgångspunkt är att en allvarlig brist hos traditionell utvärderingsnalys är dess snäva inriktning på resultatkontroll. En undersökning, som enbart mäter i vilken utsträckning målen för en policy har uppnåtts, är otillräcklig. En sådan ansats bottnar i ett ohållbart rationalistiskt tänkande och är dessutom teorilös. För att en utvärdering skall kunna ge tillräcklig förståelse, bör forskaren också sträva efter att förklara policyresultaten. För det ändamålet behövs ett studium av hur policybeslutet implementerats.

Huvudaktörerna i implementeringsprocessen är naturligtvis de tjänstemän som skall genomföra beslutet. Genomförandet påverkas av dessa aktörers individuella intressen och av intressena hos den organisation de tillhör. Om flera förvaltningsorganisationer är involverade – som i de två fallstudierna – kan skilda intressen påverka samarbete och resultat. För implementeringen är det därför väsentligt hur man designar genomförandeorganisationen. Implementeringsanalysen går emellertid längre än så, eftersom också andra aktörer beaktas – de styrande politikerna, men också klienter och andra intressenter som fackliga organistioner, lokala intressen i det område där genomförandet sker, osv. Med detta synsätt fortsätter politiken efter det att policybeslutet fattats. Genomförandet är en politisk process, och för att förklara policyutfallet måste denna process förstås och analyseras.

Med en implementeringsansats angriper forskaren de två problem, rationalism och teorilöshet, som vidlåder den traditionella utvärderingsansatsen. Författaren tar dessutom upp ett vetenskapligt metaproblem. Den traditionella utvärderingsansatsen innebär att forskaren utgår från de officiella målen för den policy som skall utvärderas. Då försummar forskaren, dels de önskade och oönskade sidoeffekterna av politiken, dels värden hos andra grupper än beslutsfattarna, som medborgarintressen och klientintressen. Björkemarken hävdar att implementeringsperspektivet leder forskaren att ställa andra frågor och uppmärksamma andra företeelser än det traditionella utvärderingsperspektivet. Vad som till slut framstår som lyckat eller misslyckat beror på vilka värden forskaren relaterar till.

I sin avhandling försöker nu Björkemarken att revidera de utvärderingar hon en gång gjort. Därvid fokuserar hon på implementeringen av de två projekten. Så alldeles enkel är nu inte den uppgiften, främst därför att författaren inte har kunnat göra nya empiriska undersökningar vägledda av det nyvalda teoretiska perspektivet. Författaren tvingas nöja sig med att läsa om de redan färdiga rapporterna om de två projekten. Resultatet av denna omläsning är att inget av de två projekten framstår som riktigt lyckat.

Sylvaprojektet hade flera konkurrerande mål, och de implementerande organisationerna prioriterade dem olika. Avsikten att projektet skulle ge skoltrötta ungdomar en praktisk utbildning sveks, menar författaren, när projektet införlivades i KomVux etappsystem med femgradig betygsskala i

svenska, engelska, samhällskunskap och matematik. Detta berodde i sin tur på att det fanns ett gammalt problem som man nu såg en möjlighet att försöka lösa. Tanken med Sylvaprojektet var visserligen att ungdomarna skulle kombinera arbete och utbildning, men utbildningen skulle vara praktisk. De teoretiska studierna fungerade heller inte. Ytterst få klarade av dem, och motivationen hos ungdomarna var låg.

SB-projekten misslyckades såtillvida att de inte ledde till någon förbättrad sysselsättning på längre sikt för klienterna. En orsak kan vara att projektet kom att rikta sig till klienter med för stora problem. Inte heller ledde projektet till förbättring av samarbetet mellan socialtjänst och arbetsförmedling.

Författaren skiljer mellan två slag av misslyckanden. En policy kan misslyckas antingen därför att den grundläggande idén bakom policyn var fel, dvs att de insatta åtgärderna inte skulle kunna leda till målet (teorimisslyckanden) eller därför att policyn inte genomförts enligt intentionerna (genomförandemisslyckanden). I det senare fallet skulle de planerade åtgärderna förmodligen ha gett de önskade resultaten, men dessa åtgärder har då inte realiserats. Författaren vill nu se Sylvaprojektet som ett genomförandemisslyckande och SB-projektet som ett teorimisslyckande. Det förra anses alltså ha byggt på en hållbar idé som inte genomförts, medan det andra var dömt från början.

Avhandlingen utmynnar i ett ställningstagande för implementeringsansatsen och mot den traditionella måluppfyllelsemodellen, vars förankring i en föråldrad rationalistisk diskurs författaren kritiserar. Analysen av de två projekten visar på betydelsen av såväl hur den tillämpande organisationen designas som på vikten av hur ett beslutat handlingsprogram omsätts i handling.

Av denna summering framgår att Björkemarken strängt taget skulle kunnat disputera i statsvetenskap eller socialt arbete i stället för i sociologi. Implementeringsteorin hämtar hon ju från den statsvetenskapliga forskningen, och hon rör sig hemtamt i denna diskurs. När hon säger att implementeringforskningen visade att diktomin mellan politik och förvaltningen saknade motsvarighet i verkligheten (s 50, 83), måste jag dock notera att den insikten är av mycket äldre datum. Författaren gör också en distinktion mellan statsvetare och förvaltningsforskare (s 51), som möjligen kan vara gångbar i en amerikansk kontext, men definitivt inte i en skandinavisk. Bortsett från några sådana skönhetsfläckar är emellertid hennes redovisning av implementeringsdiskursen grundlig.

Läsningen av arbetet ger anledning till några kritiska reflexioner.

Redovisningen av den teoritradition som avhandlingen arbetar inom kunde med fördel ha gjorts kortare. Författaren har valt att ge en historisk översikt över diskursens utveckling, och det greppet kan ifrågasättas. En systematisk redogörelse för den teori som faktiskt används för den fortsatta

analysen hade varit att föredra. Den hade dessutom tvingat författaren att mindre referera vad andra sagt och mer berätta vad hon själv vill göra.

Bilden av traditionell utvärderingsanalys som enkel måluppfyllelseanalys är naturligtvis orättvis. Det hindrar inte att författarens krav på en systematisk analys av implementringsskedet är sympatiskt och berättigat. Dessutomkrävs väl egentligen också en grundlig normativ analys. Hur skall forskaren annars komma fram till vilka värden som skall beaktas vid utvärderingen?

För en studie där olika teoretiska perspektiv skall prövas mot varandra bör arbete idealt sett läggas upp så att allt material insamlas samtidigt. Detta har inte skett, och det innebär att författaren i analysen av implementeringen flera gånger tvingas hänvisa till materialbrist. Analysen blir osäker och framställningen innehåller så många reservationer ("kanske", "nog", "oklart", "verkar som om", "möjligen", "förefaller", "okänt", "mycket svårt att uttala sig om", "tycks", "tyder på", "saknar närmare upplysningar", osv.) att läsaren ibland frågar sig om analysen överhuvudtaget gett några säkra resultat alls. Nu underlättas dock situationen av att de ursprungliga utvärderingarna inte var några renodlade måluppfyllelseutvärderingar utan innehöll information om implementeringsprocesen.

Distinktionen mellan teori- och genomförandemisslyckanden är under lite olika etiketter välkänd inom implementeringslitteraturen. Författaren beskriver den som skillnaden mellan att göra fel saker, teorimisslyckande, och att göra saker fel, genomförandemisslyckande (s 88). Gränsen är emellertid inte enkel att dra. Författarens slutsats att SB-projektet är ett teorimisslyckande vilar på två iakttagelser. Den ena är att med den upplagda organiseringen av projektet var det inte möjligt att nå de önskade resultaten, eftersom de berörda organisationerna inte var med på noterna. För mig låter detta som ett genomförandemisslyckande, så som författaren definierat begreppet.

Författarens andra point är att det *kanske* inte finns någon sådan målgrupp som projektet var tänkt att vända sig till, dvs socialbidragstagare med endast små problem. Här infinner sig två invändningar. Om sakläget är oklart, kan man för det första inte veta om det är fråga om teorimisslyckande eller ej. För det andra har emellertid tidigare forskning av Ulla Pettersson, i socialt arbete, gett resultatet att målgruppen finns och är stor. Björkemarken nämner också detta, men hon ger inga skäl till att ifrågasätta Petterssons resultat.

Björkemarkens avhandling bygger på en bra idé, nämligen att analysera samma material från olika teoretiska perspektiv. För att vara en avhandling i sociologi är ansatsen vad jag förstår originell. Hon skriver klart och redigt, om än inte särskilt elegant. Som forskare är hon ganska försiktig. Hon har känsla för bristerna i det egna materialet och övertolkar inte sina resultat. Hon är väl förtrogen den teoriansats hon arbetar med, men något självständigt teoretiskt bidrag tycker jag inte hon ger. Försiktigheten är natur-

ligtvis en forskardygd, men den förtar samtidigt något av spänningen i läsupplevelsen.

Not:
Anmälan bygger på fakultetsoppositionen vid disputationen 8 april 1995.

ANDERS SANNERSTEDT
Docent och lektor
Statsvetenskapliga institutionen
Lunds universitet